

پیشگفتار

چیست دین؟ برخاستن از روی خاک
تا زخود آگاه گردد جان پاک^۱

۱. بی گمان دین، دیرپای ترین، نافذترین و متنوع ترین نهاد اجتماعی است. هیچ جامعه‌ای در درازنای تاریخ و در گستره جغرافیایی نمی توان یافت که جامعه‌ای دینی نپوشیده باشد. به تعبیری دیگر، گر چه در همه جوامع افراد بی دین وجود داشته‌اند، ولی جامعه‌ای غیر دینی وجود نداشته است و بر این مبنا، در مورد انسان - افزون بر موجود اندیشه‌ورز (ناطق)، موجود سیاست‌ورز و موجود مستوی القامه - همچنین می توان او را موجودی دین‌ورز و تقدس‌ورز تعریف کرد. بر خلاف پندار اندیشمندانی که در سده‌های اخیر از مرگ خدا دم می‌زدند و انقراض دین‌ورزی را برای هزاره سوم پیش‌بینی می‌کردند، در آستانه هزاره سوم نمادها و نمودهای دینی را بیش از پیش شاهدیم و بار دیگر ثابت می‌شود که نهاد دین در عمق فطرت نیازهای آدمیان ریشه دارد:

هرگز نقش تو از لوح دل و جان نرود   هرگز از یاد من آن سرو خرامان نرود
در ازل بست دلم با سر زلفت پیوند   تا ابد سر نکشد، وز سر پیمان نرود^۲

۲. بر بنیاد مذکور، می توان گفت: دین شناسی به معنای عام، تاریخی با پیشینه زیست آدمیان دارد، ولی در سده‌های اخیر دگرگونی‌هایی که در دیگر عرصه‌های معرفتی و علمی رخ داد با تأخیر در دین شناسی نیز به وجود آمده چنان که پس از تثبیت علوم تجربی، در فرهنگ و تمدن غرب و تثبیت علوم اجتماعی نوبت به علم

---

۱. کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، ن سینا، ج ۷، ۱۳۷۶، ص ۳۰۴.

۲. دیوان حافظ، تصحیح غنی و قزوینی، نشر زوار، غزل شماره ۲۲۳.

دین با ویژگیهای علمی رسیده است. پیش از آن، کندوکاو و گزارش دیگر ادیان غالباً با رویکرد انکاری، انتقادی، دفاعی یا تبلیغی تدوین می‌شد، در حالی که دین‌شناسی جدید مدعی بی‌طرفی است و مهم‌تر از آن بر اساس بنیادهای علوم رفتاری به نمودها، نمادها و رفتارها و انواع تجارب و باورهای دینی، نگاه وحدت‌گرایانه دارد و می‌خواهد گوهر واحد درون آنها را بیابد و همچنین بر اساس نظریه‌ای خاص در جامعه‌شناسی یا روان‌شناسی، تنوعات را توجیه یا تبیین کند.

سابقه دین‌شناسی جدید را عمدتاً به فردریش ماکس مولر^۱ (۱۸۲۳-۱۹۰۰ م) نسبت داده‌اند، از جمله دستاوردهای این پژوهشگر آلمانی تبار، ویرایش ترجمه مجموعه ۵۰ جلدی *متون مقدس شرق (The Sacred Books of the East)* بود که انتشار آن از ۱۸۹۵ آغاز شد. آثار دیگر وی نیز از قبیل *اسطوره‌شناسی تطبیقی*، دین مادی، دین مردم‌شناختی، حکمت الهی یا دین روان‌شناختی، کمکهایی به دانش *اسطوره‌شناسی*، منشأ پیدایش و تکامل دین و دین طبیعی نشان‌دهنده رویش علم تازه‌ای به نام علم ادیان (Science of Religions) بوده است. وی در مقدمه جلد نخست یکی از کتابهایش به نام *تراشه‌هایی از یک کارگاه آلمانی*^۲ (لندن، ۱۸۶۷)، نام علم ادیان یا «مطالعه تطبیقی ادیان» (Comparative Study of Religions) را به این رشته از معارف بشری داده بود. پس از آن نخستین کرسی دانشگاهی تاریخ ادیان در ۱۸۷۳ در ژنو بنیاد نهاده شد و در ۱۸۷۶ چهار کرسی در هلند به وجود آمد و از آن پس، کرسیهای دین‌شناسی و نشریات متعددی با این نام به سرعت در دیگر کشورهای اروپایی دایر شد و به تدریج اختصاراً عنوان انگلیسی دین‌شناسی تطبیقی به دین تطبیقی (Comparative study) مبدل و رایج گردید.

گرچه نظریه خاص مولر - مبنی بر اینکه ریشه همه ادیان عبادت مظاهر طبیعی بوده است - با اقبال علمی مواجه نشد، ولی پس از وی در عرصه دین‌شناسی، پژوهشها و نظریات مهمی ارائه شده است. از جمله نظریه‌پردازان دینی می‌توان از تیلور، فریزر، فروید، دورکهایم، مارکس، الیاده، ایوانز، پریچارد، گیرتز نام برد.

1. Friedrich Max Muller

2. *Chips From a German Workshop*

البته پیدایی و گسترش دین‌شناسی قرون نوزده و بیست کاملاً تحت تأثیر نظریه تکامل انواع داروین بوده و می‌خواسته است منشأ واحد و خطی را همانند حیات زیستی برای اندیشه‌های دینی نیز بیابد.^۱

از جمله دستاوردهای دین‌شناسی جدید می‌توان از اثر سترگ سیزده جلدی *دایرةالمعارف دین و اخلاق* (Encyclopedia of Religions and Ethics) ویراسته جیمز هیستینگز (۱۸۵۲-۱۹۲۲ م.) روحانی مسیحیت‌شناس اسکاتلندی نام برد که در فاصله سالهای ۱۹۰۸-۱۹۲۶ منتشر شده و ارائه‌کننده دستاورد کوششهای دین پژوهان قرون نوزدهم و هجدهم بوده است. در پایان این سده، *دایرةالمعارف دین* ویراسته میرچا الیاده (۱۹۰۷-۱۹۸۶)، اندیشمند رومانیایی و دین‌شناس، قوم‌شناس، هندشناس و پژوهنده اساطیر و سمبلها، از دستاوردهای مهم دین‌پژوهی سده بیستم بوده است.

۳. قدمت کتاب‌شناسیها با قدمت کتابخانه‌ها برابر است.

«کتابخانه آشور بانی‌پال (قرن ۷ ق. م) که از دهها هزار الواح گلی تشکیل یافته بود، دارای فهرستی بود که آن هم بر روی لوحه‌های گلی نقر شده بود. کتابخانه بزرگ اسکندریه نیز به قولی ۶۰۰ هزار طومار و کتاب در آن وجود داشته و دارای فهرست موضوعی کتابها بود».^۲

پس از اختراع چاپ و فزونی گرفتن انتشار کتاب، تهیه و تدوین کتاب‌شناسی در اروپا مورد توجه قرار گرفت، شگفتا که «نخستین گام کتاب‌شناسی اروپایی در سال ۱۴۹۴ یعنی پس از ۳۷ سال که از ایجاد صنعت چاپ می‌گذشت به نام «Liber de scriptoribus ecclesiasticis» در زمینه کتاب‌شناسی دین‌پژوهی شامل فهرست آثار مؤلفان کلیسا انتشار یافت ... این کتاب «اولین کتاب‌شناسی جهانی از نوع عمومی فهرستی است که Conurd Gesner ... به سال ۱۵۴۵ به طبع رسانید که در آن فهرست پانزده هزار کتاب لاتینی، عبری و یونانی به ترتیب الفبایی ... جمع‌آوری شده بود».^۳

1. See:

Eric J. Sarpr / "Comparative Religion" in Encyclopaedia of Religion, Editor in chief: mircea Eliade, Macmillan Pub, 1993., vol. 3, p. 578-580.

Hans J. Klimkeit / "Max Muller" in Encyclopaedia of Religion, Edited by mircea Eliade, vol. 10p. 153-154.

۲. کتابشناسی موضوعی فارسی، کامران فانی، نامه انجمن کتابداران ایران، ۱۳۵۲، ص ۵۷.

۳. فهرست‌نامه کتابشناسی، ایرج افشار، ایران‌شناسی، ش ۱، بهمن ۱۳۴۲، ص ۱.

پس از آن همراه با رشد شتابان فلسفه، علوم و فناوری، شمار فهرستهای موضوعی کتب و طبقه بندی آنها افزایش یافت. این نیاز در قرون جدید به ضرورت مبدل شد، زیرا دیگر کسی نمی‌توانست در بازه عمر و توان محدود خود جامع‌العلوم باشد، بلکه به اجبار این گفته ساموئل جانسون در میان اهل علم مقبول شد که علم بر دو نوع است: (۱) آگاهی، اطلاع و حفظ یافته‌های علمی، (۲) آگاهی از شیوه‌های دستیابی به اطلاعات علمی در زمینه‌ای خاص. پس از آن با رشد و رواج شبکه‌های رایانه‌ای (اینترنت) اهمیت نوع اخیر علم بیشتر شد و بیش از پیش، رشته‌های کتابداری و دکومانتاسیون و نحوه دستیابی و بهره‌مندی از اطلاعات جایگاه مهمی یافت و در میان کتابداران نیز پنج اصل رانگاناتان^۱ (۱۸۹۲-۱۹۷۲) به میثاق عمومی و محور آن علم مبدل شد. این اصول عبارت بودند از: کتاب برای استفاده است، هر کتابی خواننده‌اش، هر خواننده‌ای کتابش، وقت خواننده را هدر ندهید، کتابخانه ارگانیک‌تری رشد یابنده است.^۲ امروزه در نتیجه دستاوردهای علم پیشرفته کتابداری و خدمات رایانه‌ای و شبکه‌ای، از هر جای جهان، از میان بیش از ۱۳۰ میلیون عنوان مدرک کتابخانه کنگره امریکا، مراجعان می‌توانند در مدت چند ثانیه عناوین کتب مورد نیاز خود را بیابند.

۴. ابوالفرج (یا ابوالفتح) محمد بن اسحاق الندیم وراق (ف. ۳۸۵ هـ ق) نویسنده *الفهرست* به عنوان پیشرو کتاب‌شناسی کتب خطی در عالم اسلام اشتهار دارد. مقاله نهم کتاب وی که خوشبختانه از گزند بلایای طبیعی و انسانی تاکنون محفوظ باقی مانده است، به مذاهب و اعتقادات اختصاص دارد. این کتاب به زبان فارسی ترجمه شده و به طبع رسیده است.^۳

سابقه نخستین کتاب‌شناسی کتب چاپی به *کراسه المعی* به خامه میرزا حسین خان طباطبایی منشی اسرار دولتی در زمان ناصرالدین شاه باز می‌گردد.

1. Ranganathan, shiyali Ramamrita, 1892-1972

۲. *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ویراسته عباس حرّی، ج اول، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: ۱۳۸۱، ص ۸۶۲.

۳. *الفهرست*، محمد بن اسحاق ابن ندیم، ترجمه رضا تجدد، تهران: ابن سینا، ۱۳۴۳.

وی در قسمتی از اثر یاد شده که بالغ بر ۲۸۳۸ صفحه است، مشخصات ۴۲۲ کتاب چاپ شده تا آن زمان را به تفکیک موضوعی آورده که بیشترین شمار آنها کتب دینی است.^۱ در قیاس با دیگر کشورها، در سده معاصر ایران فرهنگ اطلاع‌رسانی آثار مکتوب با تأخیر و کندی بسیار از دهه ۱۳۳۰ آغاز شد. خانابا مشار و ایرج افشار از پیشروان این مهم بوده‌اند. خانابا مشار (ابراهیم افشار زنجانی) با نگاه و به سبک معجم‌المطبوعات العربیه، اثر خود را با عنوان «کتابهای چاپی فارسی» مشتمل بر عناوین کتب چاپی از اول رواج چاپ در ایران تا سال ۱۳۴۵ منتشر کرد و کتاب «مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی» اثر مهم دیگری بود که به طبع رسید. ایرج افشار نیز با همکاری حسین بنی آدم، «کتابشناسی ده ساله کتابهای ایران» (از سال ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۳) را به تدریج در مجله راهنمای کتاب و بعداً به صورت کتاب چاپ کرد. اثر مهم دیگر کتابشناسی ملی ایران بود که متأسفانه با وقفه و بی‌نظمی نسبی از سال ۱۳۴۲ منتشر شده است. از آن زمان تا کنون کتاب‌شناسیهای ارزشمندی در بیشتر موضوعات علوم انسانی منتشر شده است، ولی در زمینه دیگر ادیان (غیر اسلام)، متأسفانه کتب معتبر و جامع تاکنون ارائه نشده است. جامع‌ترین کتاب‌شناسی موضوعی ادیان، کتابشناسی اساطیر و ادیان است که در سال ۱۳۸۰ با کوشش ستودنی خانم فرخنده حاجی‌زاده (کتابدار دانشگاه کرمان) منتشر شده،^۲ ولی به هیچ وجه پاسخگوی بیشتر نیازهای پژوهندگان ادیان نیست و محور موضوعی آن اثر منابع فارسی اساطیر ادیان (اسلام و دیگر ادیان) است. راقم این سطور با عنایات حضرت حق، نخستین کتاب‌شناسی توصیفی و مأخذشناسی غیر توصیفی مطالعات دینی را به جامعه علمی ایران عرضه می‌کند.

۵. نگارش این کتاب با این نیت و پیشینه ذهنی آغاز شد که یکی از مهم‌ترین علل رکود و عدم رشد آموزش و پژوهش دین‌شناسی تطبیقی در ایران عدم آگاهی پژوهندگان از کارهای انجام شده در این زمینه حتی در حد نام و محل تهیه آنهاست

۱. نک: «سابقه نخستین کتابشناسی ملی ایران از عهد ناصری»، احسان شکرالله طالقانی، در کتاب ماه دین، کلیات، ش ۷۵-۷۶، ص ۳۶-۴۲.

۲. کتابشناسی اساطیر و ادیان، فرخنده حاجی‌زاده، تهران: آگرا، ۱۳۸۰، ح + ۳۷۶ ص.

و اطلاع‌رسانی در این حوزه از غالب دیگر حوزه‌های دانایی کندتر و ضعیف‌تر است. انجام سه طرح کتاب‌شناسی گزینشی توصیفی، مأخذشناسی غیر توصیفی (معرفی کتب، مقالات، منابع الکترونیک) و ایجاد سایتهای غنی دین‌پژوهی به زبان فارسی، گامهای بلندی در ارتقای سطح آموزشی و پژوهشی است و ما را به غایات زیر می‌رساند:

- تسهیل و تسریع دستیابی اساتید و دانشجویان رشته‌های دین‌پژوهی به دیدگاهها و منابع معتبر:

فراهم تا شود سر رشته آغوش تحقیقت

چو تار سبچه از صد جیب باید سر به در کردن

- گسترش معارف دینی، نشر پژوهشهای علمی، آسان گردانی و ایجاد جاذبه تتبع و تحقیق برای کسانی که به صورت غیر حرفه‌ای و غیر تخصصی و صرفاً بر حسب علاقه‌مندی شخصی یا وظیفه دینی در این زمینه خاص، به جستجو می‌پردازند.

- جلوگیری از تکرار مکررات در نوشتن پایان‌نامه‌ها، مقالات، کتب، طرحهای پژوهشی و غیره.

- معرفی آثار تحقیقی معتبر و متمایز کردن مؤلفان و آثار معتبر از نویسندگان و آثار بازاری و غیر محققانه:

خار و گل با هم اند ای هوشمند چه در بند خاری؟ تو گل دسته بند
- مشخص کردن خلأها و کاستیهای تحقیقی در مطالعات دینی.

- کمک به مسئولان و کارشناسان کتابخانه‌ها و بانکهای اطلاعاتی برای تکمیل منابع خود.

۶. روش تحقیق و محورهای کتاب:

- کتابی که اکنون در پیش روی شماست، در واقع برگزیده دو کتابی است که مؤلف در دست نگارش داشته است:

نخست کتاب‌شناسی توصیفی و گزینشی که نویسنده بر حسب توان و آشنایی با منابع رشته ادیان طی ۲۸ سال تحصیل و تدریس، و ۱۶ سال کتابدگی در مسئولیت

چند کتابخانه دانشگاهی، حدود ۳۰۰ عنوان را که تا این زمان چاپ شده برگزیده است و به اختصار می‌کوشد مشخصات کتاب‌شناختی و جایگاه علمی نویسندگان، فهرست مطالب، درون‌مایه فکری و تحقیقی، نوآوریها، نقاط قوت و ضعف آنها را باز نماید. محل نگهداری اثر در یکی از کتابخانه‌های پرمایه با نشانه اختصاری به شرح زیر بیان می‌شود:

نام کتابخانه	نشانه اختصاری
کتابخانه ملی جمهوری اسلامی	(م)
کتابخانه مرکز مطالعات ادیان و مذاهب	(ذ)
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	(ت)
کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	(پ)
کتابخانه مرکزی دانشگاه فردوسی مشهد	(ش)
کتابخانه دانشگاه کاشان	(ک)
کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان	(ص)
کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس	(د)
کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت معلم آذربایجان	(آ)
کلیسای جماعت ربانی	(ر)

البته معرفی جایگاه این آثار به معنی نفی وجود آنها در دیگر کتابخانه‌ها نیست.

- کتاب‌شناسی توصیفی پس از بررسی و دیدار مستقیم کتب فارسی گزارش شده و محقق علاوه بر استفاده از کتابخانه شخصی نسبتاً غنی خود، از کتابخانه‌های ملی، آیت‌الله نجفی مرعشی، مرکزی دانشگاه تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان، انتشارات کلیسای جماعت ربانی، انجمن یهودیان، انجمن زرتشتیان و دیگر کتابخانه‌های تخصصی بهره برده است.

- هرچند رهیافت اصلی این کتاب توصیفی است، ولی در عین حال در مورد برخی از آثار مهم، رویکردهای تحلیلی و انتقادی نیز اعمال شده است.
- در گزینش کتابها آثاری برگزیده و معرفی شده است که برای دانشجویان

مقاطع مختلف مفید باشد و در عین حال، امکان دستیابی به آنها نیز فراهم باشد. به طور خلاصه این معیارها مورد نظر مؤلف و اولویت انتخاب او بوده است: استنادات علمی، میزان تتبع و بهره‌مندی از منابع و مآخذ و اعتبار آنها، جامعیت، انسجام مطالب، رسایی استدلال، تناسب عناوین با محتوای کتب، شیوایی و رسایی نگارش، جذابیت شکلی، کیفیت چاپ، نوع مخاطب، تازگی موضوعات و یافته‌ها و غیره.

- کتاب دوم که مآخذ این اثر بوده، کتابنامه غیر توصیفی است که با جستجوی غنی‌ترین کتابخانه‌های علوم انسانی، حدود ۷۲۰ اثر فارسی معرفی شده و چون در رشته ادیان منابع اصلی به زبان انگلیسی است، افزون بر آنها بالغ بر ۱۱۳۰ کتاب انگلیسی انتخاب و معرفی شده است.

- نویسنده برای کتب منشأ (مراجع اصلی) از قبیل دایرةالمعارفها، کتب مقدس، ترجمه و تفاسیر، متون دین کهن بیش از دیگر مآخذ اهمیت قائل بوده و هم‌بیشتری را مصروف توصیف، ارزیابی و یا معرفی غیر توصیفی این دسته از کتب کرده است.

- در شیوه نوشتاری اروپاییان، در کتابنامه‌ها برای اسامی نویسندگان اهمیت بیشتری قائل‌اند، ولی در فرهنگ ایرانی و اسلامی همواره به عناوین کتابها اهمیت بیشتری داده شده است.^۱ برخی از نویسندگان مانند صاحب جواهر، لقب شهرت خود را از آثار خود به دست آورده‌اند، چنان‌که برای خواننده این کتاب، اطلاع از عناوین کتب انگلیسی و فارسی و موضوع بیش از نام نویسندگان اهمیت دارد و انتظار او را برآورده می‌کند. بر این اساس، مداخل کتب با نام کتابها آغاز شده است.

- معرفی منابع بر اساس خاستگاه جغرافیایی در پنج دسته و فصل زیر ارائه شده است:

۱. کلیات، مراجع عام و مجموعه‌ها؛

۲. ادیان بین‌النهرین و ایران باستان؛

۱. مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، غلامرضا ستوده، سازمان «سنت»، ۱۳۷۳، ص ۲۱۵.

۳. ادیان یهودیت و مسیحیت؛

۴. ادیان هند و خاور دور؛

۵. ادیان مردمان ابتدایی، قدیم و رهیافتهای دین‌شناسی.

نویسنده از همه کسانی که یاریگر و راهنمای او بوده‌اند صمیمانه تشکر می‌کند و به‌ویژه سپاسگزار خانمها: دکتر صابری، دکتر نخعی، احمدی، ربانی و آقایان دکتر امینی، مرشدی، شاکرنژاد و همکاران و مسئولان کتابخانه مرکز تحقیقات ادیان است و دوام توفیقات آنان را از خداوند می‌خواهد و سرانجام رهین عنایت همه کسانی است که کاستیهای کتاب را به دیده اغماض ننگرند و پیشنهادهای خود را برای اصلاح و تکمیل در جلدها و چاپهای بعد به آدرس نویسنده (دانشگاه کاشان، گروه ادیان) و یا ایمیل ارسال کنند.

راقم این سطور از حضرت دوست می‌خواهد تا توفیق اصلاح، اعمال پیشنهادهای و روزآمد کردن کتاب را - که برای این دست آثار بیشترین ضرورت را دارد - در سالهای بعد فراهم سازد:

از ما و خدمت ما چیزی نخیزد ای جان هم تو بنا نهادی هم تو تمام گردان

حسین حیدری

دانشگاه کاشان، شهریور ۱۳۸۵

heydari@kashanu.ac.ir

